

AZ 1514. ÉVI PARASZTFELKELÉS ÉS A „MÁSODIK JOBBÁGYSÁG”*

PACH ZSIGMOND PÁL

Az előadás címe a parasztfelkelés és az ún. második jobbágyság történeti kapcsolatára utal. Bővebben így fogalmazható: milyen helyet foglalt el az 1514. évi parasztháború az ún. második jobbágyság kialakulásának magyarországi folyamatában? A téma bontottabb kifejtése pedig a következő: mennyiben járultak hozzá, illetve hozzájárultak-e már egyáltalán az ún. második jobbágyság irányába mutató tendenciák a parasztháború *előzményeihez*? — ez az egyik kérdés. A másik kérdés pedig: milyen szerepe volt a parasztfelkelés, illetve a felkelés veresége *következményeinek* a második jobbágyság kifejlődésében, a rendszer magyarországi változata, az ún. örökös jobbágyság létrejöttében?

Elegendő a téma ilyen röpke felvázolása ahhoz, hogy szembetűnővé váljék: nemcsak gazdaság- és társadalomtörténetünk (sőt szélesebben: a középkelet-európai gazdaság- és társadalomtörténet) egyik kulcsproblémájához értünk, hanem egyben történettudományunknak is neuralgikus pontjához, amelyben megoldatlan kérdések, lényegesen eltérő — de kellően nem szembe-sített — nézetek futnak össze. Nem remélhetjük persze, hogy ezeket a mostani alkalommal megoldáshoz visszük; még kevésbé léphet fel egy szerény előadás ilyenféle igényrel. De a félezredes évforduló, a nemzetközi tudományos ülésszak alkalmát — úgy vélem — meg kell ragadnunk legalábbis néhány vita-kérdés számbavételére, s ezzel tisztázásuk előfeltételeinek érlelésére.

1.

Már 1514 *előzményei*, előtörténete tekintetében is jelentős a nézetkülönbség. Nemegyszer találkozhattunk olyan véleménnyel — legutóbb az évforduló téziseit előkészítő vitában hangzott fel —, amely kétségbe vonja a „második jobbágyság” felé mutató mozzanatok megjelenését 1514 előtt; így kirekeszti a nyugat-európai agrárfejlődéstől való eltérés kezdeteinek hatását a parasztfelkelés okai-előzményei közül — az összefüggés lehetőségét csak a felkelés bukásának, kemény határozatokkal való megtorlásának *következményeire* korlátozva.

* A Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos ülészen, Budapesten 1972. szeptember 13-án elhangzott előadás.

Ennek a nézetnek mintegy ellenpólusa is többször kifejtésre került történeti irodalmunkban. „Az örökös jobbágyságnak az 1514. évi törvényekben megszövegezett rendszere nem merőben a balsikerű forradalomnak a következményeként, minden fejlődési előzmény nélkül született meg” — állapította meg Szabó István, korábbi kutatásaira támaszkodva, mintegy negyedszázada publikált értékes tanulmánykötetében. Az e felé irányuló folyamat már a XV. század közepe táján megindult — hogy azután „az 1514. évi forradalom által megnyitott megtorlás gátszakadásával egyszerre a *végző pontra*” fusson. „Az 1514. évi megtorlással megszületett magyar röghözkötés nem elméleti megszerkesztésből pattant ki, a társadalomban működő erők már előtte is erre a síkra tolták a magyar fejlődést . . .”¹

Lényegileg azonos álláspontot foglalt el ebben a kérdésben Varga Jánosnak a kései feudális magyarországi jobbágyrendszerről alig három éve megjelent nagyszabású monográfiája. A szerző — miután előjáróban csatlakozott ahhoz a felfogáshoz, amely az örökös jobbágyságot a „második jobbágyság” magyarországi formájának ismeri el — műve későbbi pontján szintén olyan véleményének adott hangot, mely szerint a „Dózsa-felkelést követő dekrétumok . . . , amelyek részben a már előállott helyzet jogi rögzítését, részben pedig a kereteiben kiformalódott rendszer egységesítését és hézagainak kitöltését szolgálták, nem kezdetét vagy kiindulópontját, hanem sokkal inkább eredményét és *első csúcspontját* jelentették annak a folyamatnak, amelyet az örökös jobbágyság kialakulásának szoktunk nevezni . . . 1514 ürügy és alkalom az örökös jobbágyrendszer jogi kodifikálásához.”²

Hasonlóan éles divergenciák mutatkoznak 1514 *következményeinek* megítélésében, a XVI. századi agrárfejlődés jellegének értékelésében. Az utóbb említett monográfia szerint az 1514-i törvényhozás az örökös jobbágyság — úgymond — „klasszikus” formáját kodifikálta, amely ugyan a XVI. század közepén, „az 1556. évi törvények folytán módosulást szenvedett, maga az örökös jobbágyszisztéma azonban korántsem szűnt meg”. Sőt „átmeneti és részleges fellazulás után a XVII. század első felében ismét az a változata stabilizálódott, amelyet az 1514-i törvényhozás és a hozzá kapcsolódó Tripartitum kodifikált. A fejlődés görbéje ily módon ugyanarra a szintre kanyarodott vissza, amelyet első ízben 1514-ben ért el.”³

A nézetek másik extremitását ebben a kérdésben N. Kiss Istvánnak XVI. századi dézsmajegyzékek c. forrásfeldolgozása képviseli, amelynek a paraszti áruterelés e századbéli továbbfejlődésére vonatkozó gazdag anyagot köszönhetünk, öt Felső-Tisza vidéki megye viszonylatában. „A XV—XVI. század fordulójának politikai anarchiája, Mohács katasztrófája [ugyan] nem kedvezett

¹ Szabó I., Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 71—72, 77. old.

² Varga J., Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Bp. 1969. 15, 183—184. old.

³ Ugyanott, 95, 183. old.

a paraszti fejlődésnek — 1514 kirobbanása és elfojtása nem kap itt helyet a fejlődésmenet szövedékében—, mégis a XVI. század derekán az adatokból élénk táruló kép azt igazolja — vonja le a szerző következtetését —, hogy a jobbágyság, különösen pedig a gazdagparaszság helyzete és törekvései már túlmutatnak a feudális rendszeren . . . a [paraszti] fluktuáció ténye, aránya és gyorsasága egyik legerősebb *ellenbizonyítékát és cáfolatát* jelenti az örökös jobbágyság XVI. századi kifejlődését támogató elméletnek.”⁴

A felfogások éles különbségeire mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a kései feudális jobbágyságról szóló monográfia írója — említettük — az *örökös jobbágyszer* „klasszikus formáját” látta alakot öltetni az 1514-et követő évtizedekben; az öt vármegye dézsmajegyzékeit feldolgozó műben viszont annak egyik recenzense éppenséggel azt vélte bizonyítottnak, hogy a „*paraszt-polgári fejlődés* mintegy *klasszikus szakasza*”, a „*paraszti árutermelés virágkora*” esett a XVI. századra, az 1550–1600-as évekre.⁵

Teljessé teszi végül az eltérő nézetek spektrumát az a tény, hogy ha egyesek — mint utaltunk rá — az 1514 *előtti* időszakra vonták kétségbe a második jobbágyság-örökös jobbágyság irányába mutató mozzanatok jelentkezésé-
-értvényesülését, mások az 1514 *utáni* évtizedekre, a XVI. századra — akkor nem hiányzik az a vélemény sem, amely *általában*, a XVI–XVIII. század egészére nézve tagadásba vette, hogy „a jobbágyszer második kiadása” kifejlődött volna Magyarország akkori területén. Elegendő itt élénk szellemű pozsonyi kollégánk, Anton Špiesz tanulmányaira utalni. „A mi fejlődésünk — így summázta álláspontját a szlovák kutató — egészen más jellegű volt, mint az, amelyet második jobbágyságnak, zweite Leibeigenschaftnak, ill. Gutsherrschaftnak neveznek”; és annak elismerését kívánta, hogy „Csehország, Morvaország és Szlovákia területén az újkorban [a XVI–XVIII. századot érti] . . . voltaképpen nyugat-európai típusú fejlődés játszódott le és . . . továbbra is Grundherrschaft, illetve Wirtschaftsherrschaft érvényesült”.⁶

Ha feltesszük a kérdést: mi az oka annak, hogy legújabb történeti irodalmunkban — hiszen historiográfiai példáinkat túlnyomóan az utóbbi évekből merítettük — témánkkal kapcsolatban ilyen lényegesen eltérő vélemények kerültek felszínre, a válaszban nyilván az okok egész sorára fogunk reabukkan-
-ni. Az egyes kutatók figyelmének előterében álló régiók különbségeire és a kutatótt forrás csoportok egymástól eltérő jellegére csak úgy, mint a forrás adatok

⁴ N. Kiss I., 16. századi dézsmajegyzékek. (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék.) Bp. 1960. Összefoglalás, 1079–1080, 1024. old.

⁵ Zimányi V., recenziója N. Kiss I. könyvéről. Agrártörténeti Szemle, 1961. 1. sz. 133–136. old.

⁶ A. Špiesz, Vývoj agrárnych pomerov v strednej a východnej Európe v novoveku a problém existencie druhého nevolníctva na nasom území. Historický Časopis, 1967. 4. sz. 539–558. old.; Die Slovaei im Prozesse der Refeudalisation im XVI–XVIII. Jahrhundert. Előadás a XVI–XVIII. századi szlovákiai feudalizmus jellegéről tartott tudományos szimpozionum, Smolenice, 1970. dec. 4. old. — Vö. még Historický Časopis, 1971. 2. sz. 310–312. old.

értelmezésének, a metodológiai alapállás legáltalánosabb azonossága mellett is, jelentős szemléleti inkongruenciáira. Utóbbi vonatkozásban fel kell figyelnünk arra, milyen számottevő különbségek mutatkoznak historikusainknál magánuk a második jobbágyság (ill. örökös jobbágyság) *fogalmának* használatában. Ezzel a kérdéssel — amelyre előadásom befejező részében még visszatérek — több vonatkozásban összefügg egy másik szemléleti divergencia. A történetkutatók különböző mértékben törekedtek arra, hogy a korszak agrárviszonyainak alakulását a paraszti árutertermelés és földesúri árutertermelés irányzatainak, sőt szélesebben: a feudális agrárfejlődés *paraszti és földesúri tendenciáinak* együttesében, *egységében*, ugyanakkor *ellentétében* és küzdelmében ábrázolják — amikor is ezek a tendenciák nemcsak a feudális gazdaság fejlődésének eltérő útjait-lehetőségeit képviselik, hanem (1514 élesen revelálja ezt) ellentétes *szociális* tartalmakat, ellentétes osztályerőket testesítenek meg.

Éppen ennek szem előtt tartásával kísérünk meg tehát a továbbiakban rövid elemzést adni a magyarországi agrárviszonyok fejlődésének 1514-hez vezető évtizedeiről — választ keresve nem utolsósorban arra a kérdésre: hozzájárultak-e már a „második jobbágyság” irányába mutató jelenségek a paraszttelkelés előzményeihez?

2.

A XIV—XV. századi Magyarországon nemcsak a művelés alá vett földterülete nőtt meg jelentős mértékben, hanem a mezőgazdasági technika fejlődése és a föld művelési rendszerének átalakulása következtében⁷ növekedett a paraszti munka termelékenységé is. A parasztcsaládok egy része a saját szükségleteit fedező szükséges terméken s a földesúr által elsajátított többletterméken, földjáradékon kívül kezdett többé-kevésbé rendszeresen *további* felesleget is létrehozni. Megindult tehát, illetve kezdett számottevőbbé válni a mezőgazdasági *árutertermelés* — méghozzá *paraszti* árutertermelés formájában. Vagyis: amennyiben a falu és város között terménypiaci kapcsolatok jöttek létre, azokat túlnyomórészt maguk a közvetlen termelők, a parasztlakosok kezükben.

A XV. század derekán és második felében a paraszti árutertermelés és kereskedelem képe már gazdagon és színesen tárul elénk a forrásokból. Egyrészt hatalmaskodási és erőszakos vámszedési esetek kapcsán találkozunk gyakran különböző fajtájú és mennyiségű árucikkeket piacra szállító parasz-

⁷ *Belényesy M.*, A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Etnographia*, 1954. 3–4. sz., 1955. 1–4. sz.; *Vieh- und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Bp. 1961. 13. és köv. old.; *Bersényi I.*, A mezőgazdasági termelés néhány kérdéséhez a XIV—XV. században. *Agrártörténeti Szemle* (= *At. Sz.*), 1962. 3–4. sz. 569. és köv. old.; *Szabó I.*, *Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren*. *At. Sz.*, 1966. Supplementum. 1. és köv. old.

tokkal. Rozgonyi György csallóközi jobbágysai 200 ökröt, 6 lovat, más állatokat s több mint 200 forint értékű egyéb árut,⁸ a szatmári Gáspár János jobbágy ugyancsak ökröket, lovakat meg más portékákat,⁹ Megyerics Márton és társai, Zágráb megyei parasztlakosok ökröt és bort,¹⁰ károlyi és vadai (Szatmár megye) szőlőjobbágyok 58 ökörel vontatott 9 szekéren 22 hordó bort,¹¹ Szabó Gál mindszenti (Zala megye) gazdagparaszt 40 ökör és 20 ló vonta 18 szekéren gabonát,¹² a Bodrog megyei Töttös-jobbágyok 54 forint ára szemesterményt,¹³ egy eszenyi jobbágy sőt és egyéb dolgokat,¹⁴ Magas Ferenc, Sebestyén és Domonkos várdai lakosok 100 forint értékű áruféleséget¹⁵ vittek vásárra. A felhozott példák megvilágítják azt is: milyen agrártermények állottak a parasztlakosok piaci tevékenységének előterében. Az élőállatnak (marhának) jutott a legfontosabb hely azután a bornak. Mellettük a gabona is rendszeresen áruformát öltött, kereskedelmi forgalomba került – nem szólván egyéb, kisebb élelmiszerekről.

Másfelől olyan, zömükben királyi oklevelek, amelyek éppen védelmet próbáltak nyújtani az anarchiával szemben, illetve vámkedvezményt engedélyeztek, vetnek fényt *mezővárosi és falusi parasztlakosok* piaci tevékenységének fokozódó jelentőségére a XV. század második felében. Igen jellemző, hogy a szabad királyi városok kereskedői mellett nemcsak olyan nagy királyi mezővárosok lakói, amilyen Szeged,¹⁶ Gyula¹⁷ vagy Miskolc,¹⁸ lépnek eléjük mint „pro acquirendis victuum eorum necessariis, cum ipsorum rebus venalibus proficiscentes” (megélhetés céljából, foglalkozásszerűen árucikkekkal utazgatók), illetve „de quibuscumque mercibus venalibus” (mindennemű portékájuk után) általános vagy helyi vámentességben részesítettek, hanem pl. a Bihar megyei Boldogasszonyfalva,¹⁹ a Bács megyei Get és Lak község,²⁰ a szabolcsi Szentgyörgy,²¹ a Szatmár megyei Károly mezőváros, Fény, Vada és

⁸ *Bártfai Szabó L.*, A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi-család története. I. Bp. 1911. Oklevéltár (=Széchényi-oklt.) 555. old. (1444).

⁹ *Kammerer E.*, A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára (=Zichy-okmt.) X. Bp. 1907. 131. old. (1460).

¹⁰ Zichy-okmt. X. 396–397. old. (1466).

¹¹ *Géresi K.*, A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. (=Károlyi-oklt.) II. Bp. 1883. 450. old. (1476).

¹² *Nagy I. – Véghelyi D. – Nagy Gy.*, Zala vármegye története. Oklevéltár. II. Bp. 1890. 526–527. old. (1445).

¹³ Zichy-okmt. IX. 437, 443. old. (1454).

¹⁴ Ugyanott, XII. 209. old. (1444).

¹⁵ Ugyanott, X. 145. old. (1461).

¹⁶ *Reizner J.*, Szeged története. IV. Szeged 1900. Oklevéltár. (=Szeged t. oklt.) 25–44. old. (1415–1438), 58. old. (1464), 87–88. old. (1498). – Szeged egyébként 1498-ban a szabad királyi (személynöki) városok sorába emeltetett.

¹⁷ *Veress E.*, Gyula város oklevéltára. 1313–1800. (=Gyula v. oklt.) Bp. 1938. 22–23. old. (1476).

¹⁸ *Szendrei J.*, Oklevéltár Miskolc város történetéhez. Miskolc 1890. 103–104. old. (1467).

¹⁹ Zichy-okmt. IX. 108. old. (1446).

²⁰ Ugyanott, IX. 439–440. old. (1454), 516. old. (1456).

²¹ Ugyanott, X. 105–106. old. (1460), 217. old. (1462), 296–301. old. (1464).

Kaplony községek,²² a Pest megyei Nagykőrös²³ és Ráckeve,²⁴ vagy a Fejér megyei Gárdony²⁵ jobbágysai is „pro victuum suorum necessaria acquisitione diversas partes regni nostri perlustrantes”²⁶ (megélhetés céljából országunk különböző részeit bejárva), „cum rebus et bonis ipsorum venalibus et mercimonialibus” (eladó javaikkal és portékáikkal) — természetesen túlnyomórészt vagy éppen kizárólag agrárterményekkel — „ire, stare, morari, pausare et negotiari” (menni, megállni, időzni, az utat megszakítani és kereskedni), „forisare” (vásárolni) szoktak, s ezzel kapcsolatban vámkedvezményt vagy oltalomlevelet kapnak.

Ebben a mozgalmas, országrészekre kiterjedő paraszti áruforgalmi tevékenységben — mint már a fentebbi példák is mutatták — sajátosan fontos szerepet töltött be a *marhakereskedelem*. Ez főként az alföldi mezővárosok állattenyésztéséhez kapcsolódott — részben éppen azokéhoz, amelyek majd 1514-ben Dózsa seregének útját, a felkelés helyi gócait fogják jelezni. E mezővárosok paraszti sorból kikerülő jómódú göbolyös gazdái, tőzsérei — akik nagy számban alkalmazták pásztorként, hajdúként elszegényedett osztályostársaikat²⁷ — hatalmas csordákat legeltettek a használatukba-bérletükbe vont széles pusztahatárokon.²⁸ Fel is hajtották ezeket a debreceni, szegedi, kecskeméti vagy pesti nagyvásárokra;²⁹ sőt, városi polgárok közvetítésével, de részben maguk is, tovább: a nyugati határszélre és külföldi piacokra. Sok jel vall arra, hogy a nyugatra-délnyugatra irányuló marhakereskedelmünk éppen a XV. század második felében lendült fel, és billentette át nyugati viszonylatú külkereskedelmünk mérlegét deficitből aktivitásba.³⁰

A földesuraknak persze nem kerülte el a figyelmét a mezőgazdasági termelés emelkedése, a paraszti piaci kapcsolatainak bontakozása-terebélyesedése. Csakhamar föllépett tehát az a törekvésük, hogy a paraszti munka termelékenysége növekedésének gyümölcsét a maguk számára biztosítsák, azt is bekebelezzék földjáradékukba, azaz: fokozzák a jobbágyok kizsákmányolását.

²² Károlyi-oklt. III. 11—12. old. (1492).

²³ Zichy-okmt. XI. 130. old. (1473).

²⁴ *Magdics I.*, Ráckevei okmánytár. Székesfehérvár 1888. 38. old. (1458), 48. old. (1475), 51—53. old. (1489).

²⁵ Zichy-okmt. XI. 40. old. (1469).

²⁶ Vö. 1486:29. tc.; „mercatores et negotiatores caeterique pauperes, qui aut quaestus gratia, aut pro necessaria victuum acquisitione, vel etiam pro aliis ipsorum rebus, per regnum hinc inde proficisci habent”.

²⁷ *Szabó I.*, A hajdúk 1514-ben. Századok, 1950. 1—4. sz. 189—194. old.

²⁸ Zichy-okmt. IX. 332, 353. old. (1452—1453); Szeged t. oklt. 57—58, 63, 67—69, 72, 89. old. (1462, 1465, 1469, 1473, 1499); *Zsilinszky M.*, Csongrád vármegye története. I. Bp. 1897. 133. old.; *Zoltai L.*, Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen. 1936. 100—101. old.

²⁹ Zichy. okmt. X. 105—106, 217, 296—301. old. (1460, 1462, 1464); *Hornyik J.*, Kecskemét története. I. Kecskemét 1860. 209—213. old. (1458); *A. Kubinyi*, Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Hrsg. von I. Bog. Köln—Wien 1971. 355—357. old.

³⁰ *Zs. P. Pach*, The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th centuries). Études Historiques, 1970. Bp. 1970. 242—244. old.

Arra az útra, hogy a paraszti gazdaságon alapuló árutermeléssel szembeállítsák az urasági földön alapuló árutermelést, megnöveljék a földbirtok saját kezelésben tartott részét, piaci célból kiépítsék magángazdaságukat — a XV. század folyamán még *alig* léptek. Ahhoz, hogy a paraszti árutermeléssel szembeállítsák a földesúri árukereskedelmet, vagyis: maguk vessenek piacra parasztgazdaságban termelt és parasztoktól elsajátított terményeket, a század vége előtt ugyancsak *kevés*re folyamodtak.³¹ *Egyelőre* túlnyomóan azt a — számukra legkényelmesebb, legegyszerűbb — módszert alkalmazták, hogy a termelés és értékesítés kialakult mechanizmusához nem nyúltak, hanem feudális hatalmukra támaszkodva, *kívülről* használták ki az áru-pénzviszonyok fejlődését; *közvetlenül pénzalakban* igyekeztek elsajátítani a parasztok árutermelésének gyümölcsét.

Ez egyben azt jelenti, hogy a feudális földjáradék fejlődése a XV. század második felére hazánkban olyan színvonalat ért el, amelyen a munkajáradék, a robot immár csekély szerepet játszott; sőt, a másik naturális járadékformával, a terményjáradékkal is legalább egyenrangú, igen sok helyütt azonban már fontosabb helyet foglalt el a feudális járadék pénzformája. Ez nemcsak újonnan (illetve újra) művelés alá vont területek benépesítésével kapcsolatban: telepesfalvaknál, hospes-községeknel figyelhető meg — ahol a földesurak már korábban is, döntően vagy éppen kizárólagosan, pénzszolgáltatásokat hajtottak be.³² S nemcsak a mezővárosoknál: e népesebb, iparoslakossággal is rendelkező, a mezőgazdasági árutermelésben és árucserében előjáró településeknél melyeknek pénzjáradék-fizetésére (még hozzá gyakran nem fejenként, hanem a lakosság számától független átalányösszegben) éles hangsúllyal mutatott rá szakirodalmunk³³ —, hanem általában jobbágyfalvainknál is. A pénzjáradék a falusi jobbágy terhei közül is csak igen ritkán hiányzik. Az urbáriumok rendszerint ezzel kezdik a szolgáltatások felsorolását, s más források szín-

³¹ Az, hogy a földesurak árueladó tevékenysége — ideértve mind allódiumokon termelt, mind járadékként elsajátított termények áruba bocsátását, vagy akár piacon vásárolt áruk továbbadását stb. — a század végéig általában nem volt jelentős, természetesen nem úgy értendő, hogy ilyesmiire esetenként, sőt egyes birtokokon, illetve bizonyos formákban rendszeresen is ne került volna sor. A kisvárdai uradalommal kapcsolatban pl. egyes adatok bor, gabona, sertés és só eladásáról, az egri püspöki uradalmat illetően bor, méz, bányász és só áruba bocsátásáról beszélnek. — Zichy-okmt. XII. 221. old. (1449), IX. 542. old. (1457), IX. 558. old. (1457), XI. 67—75. old. (1470—1471), XI. 93—94. old. (1471 körül); *Kandra K.*, Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493—1496. évekről. Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. 3. Eger 1887. 345, 346, 364, 370, 377, 380, 393, 412, 414, 427. old. — De a földesurak aktív piaci tevékenysége ezzel együtt is eltörpült a parasztokéhoz képest, eladásból származó pénzjövödelmük pénzjáradék-bevételükhöz képest.

³² *Wenzel G.*, Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 291—292. old.; *Acsády I.*, A magyar jobbágyország története.³ Bp. 1948. 119—121. old.; *Sinkovics I.*, A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933. 57—58. old.; *Székely Gy.* (szerk.), Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Bp. 1953. 213. és köv. old.

³³ *Mályusz E.*, Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 375—376. old.; *Szabó I.*, Hanyatló jobbágyország a középkor végén. Századok, 1938. 42—45. old.; *Molnár E.*, A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949. 229—230, 239. old. — Vö. még: *Bácskai V.*, Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. 103. old.

tén különös nyomatékkal utalnak rá.³⁴ Összegében a XV. század folyamán, annak második felében egyre nagyobbá, súlyosabbá válik, s mindinkább előtérbe kerül a feudális járadék szerkezetén belül: urbáriáisan kiszabott census (vagy: terragium), rendkívüli taxa és a közös haszonvételeket (legelő-, erdő-, halászóvíz-használatot) terhelő különjáradékok alakjában.³⁵

Sok esetben a forrásokból közvetlenül is elébünk tárul a naturális szolgáltatások *pénzre való átváltásának: kommutálásának* folyamata. A pécsváradi jobbagyok 1438-ban hízott disznó helyett 1 forintot, kecske helyett darabonként 5 dénárt fizethettek.³⁶ A szarvkőiek 1448-ban husvétkor és Szent Mihály napján egy-egy borjút adtak, vagy darabját 60 dénáron megváltották. Ugyanez uradalom büdöskuti népei kisebb élelemajándékok fejében 316 dénárt, bor- és gabonaszolgáltatások helyett 316, illetve 375 dénárt róttak le.³⁷ Szeged mezőváros lakosainak szőleik utáni csöbörszolgáltatása 1477-ben „pecuniaetinales seu chibryonales” alakjában jelent meg.³⁸ A század utolsó évtizedeiből származó urbáriumok bizonyos „munera”-részleteket értékmegjelöléssel tüntettek fel; máskor közvetlenül pénzben szabtak ki kisebb ajándékokat,³⁹ sőt néha egész „muneralia” csoportokat.⁴⁰ Nemcsak termény-, hanem bizonyos munkaszolgáltatásoknak pénzjáradékká alakítása is megfigyelhető még a XV. század második felének forrásanyagában. Egy Pozsony megyei birtokos 1465-ben 5 községben lakó jobbagyait fölmentette minden „servitium” (szántás, kaszálás, behordás) alól, s ehelyett fejenként 1 forint „terragiumot” vett rajtuk.⁴¹ A sárvár-kapuvári uradalom egyes községeit 1492-ben terhelő $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{2}$ forintnyi szekérbért, illetve kaszapénzt fuvar- és kaszásrobot helyett fizették.⁴²

A naturális járadékok pénzfizetésre való kommutálásának első pillantásra meghökkentő, de voltaképpen természetes, szükségszerű következménye, hogy a XV. század derekán és második felében a *városok* élelmiszerszükséglete

³⁴ Pl. birtokadományozásnál: „in omnibus parere et obedire, universos . . . census et proventus . . . solvere”: Károlyi-oklt. II. 336. old. (1461); „cum omnibus fructibus, scilicet censibus, redditibus et proventibus”: Zichy-okmt. XI. 197. old. (1477); földesúri bevételek összegezésénél: első helyen — summa florenorum; ezután — summa tricity, majd — summa avene: ugyanott, XII. 287–289. old. (1469–1470).

³⁵ Részletesen l. *Pach Zs. P.*, Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 52–54, 82–84. old.

³⁶ *J. Koller*, Historia Episcopatus Quinqueeclesiarum. III. Pozsony 1784. 374–375. old.

³⁷ *Tagányi K.*, Szarvkő várának bevételei és kiadásai 1448-ból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (=M.Gt.Sz.), 1895. 211–215. old.; vö. *Mohl A.*, Szarvkő és urai. Századok, 1903. 627–628. old.

³⁸ Szeged t. oklt. 75–78. old.

³⁹ A kanizsai uradalom sok községében: „assaturam in valore unius denarii Wiennensis”; a sárvár-kapuvári uradalom egyes helységeiben: „unum pullum et Wienn. quattuor. ova duo et den. W. unum”. — Országos Levéltár (=OL), 1526 előtti oklevelek gyűjteménye (=Dl.), 36 997; 36 992.

⁴⁰ Pl. a Bodrog megyei Tótfalun: „officiali hoc ordine solvere muneralia tenentur . . . circa festum beati Georgii martyris tenentur dare singulos decem denarios. In festo autem beati Michaelis archangeli similiter . . . singulos decem denarios . . .” Zichy-okmt. XII. 317. old.

⁴¹ *Acsády*, i.m.³ 136. old.

⁴² OL Dl. 36 992

mellett immár földesúri részről (egyházi nagybirtokosok, főúri udvarok részéről) is jelentős piaci kereslet lépett fel mezőgazdasági terményekben, élelmiszerekben. A pécsváradai apátságban 1438-ban — természetbeni jobbágy-szolgáltatások felhasználásán felül — hetenként 6 forintot tett ki az apát és familiárisai, 150 dénárt a szerzetesek konyhaszámlája.⁴³ A kisvárdai uradalomban az 1450—1470-es években nemegyszer előfordult, hogy közönséges élelmicikkeket: gabonát, hüvelyeseket, káposztát, bort, halat, szalonnát, húst, továbbá zabot és szénát pénzért is vásárolt az udvarbíró.⁴⁴ Az esztergomi érseki udvartartás az 1480-as évek végén ugyancsak pénzen szerzett be — a széna kivételével — úgyszólván minden agrárcikket, amire ellátásához szüksége volt: importált fűszereken, déligyümölcsökön kívül gabonát, bort, tűzifát stb. Utóbbiak zömét pedig éppen saját birtokain, főként Esztergommal szemben, a Duna bal partján fekvő Kakat mezőváros piacán szerezte be.⁴⁵ Az egri püspöki udvar 1494—1495-ben mezőgazdasági termények közül nemcsak keleti fűszereket (borsot, gyömbért, szegfűszeget) vásárolt piacon — és pedig főként Pesten —, hanem jelentős mennyiségben vett búzát, fehér lisztet, kölest, borsót, lencsét, gyümölcsöt, hagymát, káposztát, bort, halat, szárnyast, nyulat, sertést, szalonnát, vágómarhát és borjút (fogyasztásra, valamint mesterelemek és munkások részbeni fizetésére), továbbá zabot és más takarmányneműket, gabona- és konyhakerti vetőmagot, lécet, zsindelet stb. Mindezeket pedig túlnyomórészt magában Egerben s a birtokkomplexum más piachelyein szerezte be, következőleg saját uradalmának árutermelő parasztjaitól vásárolta.⁴⁶

Láttnivaló tehát: a paraszti árutermelés fejlődése és a pénzjáradék fejlődése között többszálú kölcsönhatás áll fenn. Egyrészt (és alapvetően): a pénzjáradék a paraszti árutermelés talaján sarjad, a földesúr csak a paraszt városi — piacra termelése alapján sajátíthat el pénzjáradékot, másrészt: a pénzjáradék előnyomulása, a természetes járadékformák háttérbe szorulása az agrárcikkek piacán úri keresletet is teremt, ami a paraszti árutermelésének kibővülését mozdítja elő. Továbbá: a pénzjáradék a paraszti piacra termelésének talaján keletkezik, a földesúr csak ezen az alapon sajátíthat el rendszeresen pénzzolgáltatást, viszont: a földesúr növekvő pénzjáradék-követelése a parasztot fokozódó mértékben kényszeríti piaci eladásra. Nemcsak akkor, ha elegendő mennyiségű eladható többletterméssel rendelkezik, hanem akkor is, ha e célból a család létfenntartását szolgáló szükséges termékhez is hozzá kell nyúlnia. Nemcsak

⁴³ Koller, i.m. III. 375. old.

⁴⁴ Zichy-okmt. IX. 317—318. old. (1452), 477. old. (1454); XII. 268. old. (1460); XI. 70—79. old. (1470—1471).

⁴⁵ Fügedi E., Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 1960. 4. sz. 506—507, 525. old.

⁴⁶ Kandra K., Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493—1496. évekről. Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. 3. Eger 1887. 353, 361, 363, 372, 374, 375, 376, 408, 409, 415 stb. old.

akkor, ha jó árat tud elérni terményeiért, hanem ellenkező esetben, *kedvezőtlen áralakulás mellett is.*

Szemlélatomást éppen az utóbbi eset volt a gyakoribb a korabeli Magyarországon — természetesen nem mindenütt és mindenkor, hanem ami a „longue durée”-t, a fejlődés hosszútávú irányzatát illeti. Az ártörténeti kutatások arra vallanak — Wilhelm Abel Agrarkrisen-jének néhány évvel ezelőtt megjelent második kiadásában szemléletesen mutatta be és általánosította az idevágó eredményeket⁴⁷ —, hogy Nyugat- és Közép-Európa több országában a *mezőgazdasági* termények ára a XIV. század második felétől *csökkenő*, az *ipari* árak viszont *emelkedő* (vagy a mezőgazdaságiaknál jóval kevésbé csökkenő) irányt követtek. Az áraknak ez a kölcsönös aránya, amely kedvezett az iparcikkeknek és nyomta az agrártermékeket, elsősorban a gabonát, röviden: ez az „agrárrolló” alapvető volt a XV. század túlnyomó részében, és (persze az arányok kisebb-nagyobb országokénti, sőt városokénti eltéréseivel) fennállott Európa számos vidékén. Érvényesült, kevésbé éles formában, minden bizonnyal Magyarországon is — amint Zimányi Vera valószínűsítette jeles ártörténeti tanulmányában.⁴⁸

Ha pedig ez így van, akkor a vázolt árarányok számos említett jelenség magyarozatához-megértéséhez járulhatnak hozzá. Hogy a földesurak a XV. század vége előtt csak nagyritkán kezdtek sajátkezelésű majorsági gazdálkodásba, sőt még agrárcikkekkel való kereskedelembe is csupán szórványosan hocsátkoztak, nemcsak azért történt, mert pénzjáradékot szedni kényelmesebb és egyszerűbb volt számukra, hanem azért is, mert az alacsony terményárak nem vonzották őket a mezőgazdasági termelés és értékesítés felé. Bízást átengedték ezt jobbágyaiknak.

Hogy a természetes járadékformák pénzszolgáltatásra való átalakítása nagymértékben előrehaladt a XV. század folyamán, nemcsak az erre irányuló *paraszi* törekvések sikerét jelzi — akik számára ez árutermelésük bővítését, a feudális függés enyhébb formáit tette lehetővé —, hanem *földesúri* érdekekkel is egybeesett, akiket az árviszonyok kommutációra ösztönöztek, hiszen hanyatló, illetve az iparcikkekhez képest alacsony áru terményekről mondtak le jó pénz (aranyforint, ezüstdénárok) ellenében.

Hogy a kommutáció folyamata több helyütt olyan fokot ért el, amelyen főpapi-főudvari udvarok közönséges élelmiszer-szükségletüket is túlnyomóan piacról fedezték, nemcsak e nagyurak életformájának, közvetlen pénzigényeinek tulajdonítható (vagy éppen külföldi viszonyokhoz szokott

⁴⁷ W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter.² Hamburg-Berlin 1966. 57–58. old. — Lásd még. Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters.² Stuttgart 1955. 100–104, 174–175. old.; vö. J. Kuczynski, Einige Überlegungen über die Rolle der Natur in der Gesellschaft anlässlich der Lektüre von Abels Buch über Wüstungen. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1963. III. 295–297. old.

⁴⁸ Zimányi V., A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. Történelmi Szemle, 1972. (Sajtó alatt)

jóságigazgatóik módszereinek), hanem annak is, hogy az agrárterményeket — alacsony árak mellett — előnyösebb volt az udvartartás számára piacon beszerezni, és a terménybeni jobbágy-szolgáltatásokat pénzre átváltani.

Mindezek szerint: a pénzjáradék előnyomulása a feudális járadék formái között — bonyolult, több összetevőjű, *ellentmondásos* jelenség. Amikor a parasztrútertermelővé válásának, a jobbágyi függés legnyomasztóbb formáiból való kibontakozásának, sőt nemegyszer erre irányuló közvetlen (tudatos) törekvéseinek kifejezője és módot nyújt egy tehetős paraszti réteg kiemelkedésére: az ún. parasztpolgári fejlődésre — ugyanakkor megnyitja az utat a feudális kizsákmányolás súlyosbítása előtt is. Élesíti a paraszti többlettermék elosztása körüli küzdelmet, elősegíti a járadék növelésére irányuló földesúri törekvések valóra válását, széles paraszti rétegek szegényedését. Az árutermelés fejlődése, a pénzjáradék előnyomulása ekként számos új mozzanattal bővíti a feudális rend fő ellentétének: a földesúr-jobbágy ellentétnek a tartalmát. *Kiélezi, magasabb fokra emeli a köztük folyó osztályharcot.* Pattanó feszültséggel telíti a feudális falu légkörét. — Ilyen légkörből villámlottak fel a XIV–XV. századi nyugat-európai parasztfelkelések. Jelentős részben ilyen gazdasági előzményekből sarjadt ki a magyar 1514 is.

3.

Mert a XV. század végén, a XVI. század elején folytatódtak, sőt erősödtek, még súlyosabb formát öltöttek azok a jelenségek, amelyeket eddig megfigyelhattunk.

Az állami központosítás összeomlása 1490 után további lehetőségeket nyújtott a földesuraknak arra, hogy a paraszti (és polgári) árutermelés hasznát pénzalakban magukhoz ragadják. Egyházi és világi urak, régi bárók és „új emberek”, felkapaszkodó köznemesek, a központi hatalom kordájától megszabadulva, mindenekelőtt az állami adókra és egyéb állami pénzbevételekre (harmincadokra, bányajövedelmekre) vetették magukat, és gyökeresen megváltoztatták a „*centralizált járadék*” elosztását a Mátyás-korhoz képest a királyi kincstár rovására.⁴⁹ Egyben jobbágyaik rovására az alapvető elosztási viszonyok további változtatására, *magánföldesúri járadékaik* gyarapítására is törekednek, amit az eddigiekhez hasonlóan főként a *pénzszolgáltatások* emelésével valósítanak meg. Néha magát a cenzust is növelik: pl. a nagyvászsonyi pálosok karakói jobbágyaiktól 1483 körül 1 forint 77 dénár, 1506-ban már egész telek után 2 forint cenzust szedtek.⁵⁰ Gyakoribb a rendkívüli taksa fokozott kihasználása, a közös haszonvételekkel kapcsolatos különjáradékoknak (erdőbér, rét-pénz stb.), a naturális szolgáltatások váltságösszegének emelése. A semptei uradalomban pl., ahol az urbárium szerinti pénzbevétel a XVI. század elején

⁴⁹ L. pl. *Registrum proventuum Regni Hungariae a. 1494–1495: J. Chr. von Engel, Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle 1797. I. 17–81. old.; Fögel J., II. Ulászló udvartartása. 1490–1516. Bp. 1913. 13–28. old.*

⁵⁰ OL Dl. 20 902, 21 571.

évi 214 forintot tett ki, a földesúr Mihály-napi taxa extraordinaria címén 1500-ban 900, halászóvizek után 1501-ben mintegy 370 forintot hajtott be.⁵¹

Ugyanebbe a vonalba vágott a belső vámhelyek szaporítása is. Ez a szintén régi múltra visszatekinthető földesúri eljárás az 1514-et közvetlenül megelőző évtizedekben különösen elburjánzott és elfajult; erre — többek közt — korabeli törvények sora vet fényt.⁵² Nem szükséges részletezni: mennyi zaklatást és milyen érzékeny anyagi károkat okozott ez azoknak a mezővárosi és falusi parasztnak, akik — mint fentebb idéztük — az ország különböző részeit járták be, vásárra vive portékáikat, és különösen hosszú utakat tettek meg, sok vámhelybe ütköztek, felhajtva marhacsordáikat. Ilyenek voltak ama Kis Lőrinc és Domonkos battonyai (Zaránd megye) jobbágyok is, akik az 1510-es évek elején 300 forint értékű ökröt hajtottak Pestre „quaestus causa”; útközben azonban volt földesuruk, a parasztfelkelésben utóbb megölt Ravaszdy Péter (akitől évekkel előbb a terragium lefizetése után elköltöztek) megtámadta őket, barmaikat elvette, s őket magukat fogságba vitte.⁵³

Ezek a paraszti sérelmek és zaklatások visszatükröződtek tehát 1514 eseményeiben is, csakúgy, mint ideológiájában. Bakócz Tamás érsek 1514. május 15-i parancsa, amelyben felfüggesztette a kereszteshad toborzásának folytatását, többek között arra hivatkozott, hogy a kereszt hivatlan hirdetői „a világi urak rendes *cenzusainak* és a királyi felséget megillető dicáknak, valamint a többi jogos és szokásos járandóságnak” a megtagadására, s a cerzus- és dica-szedők megölésére és megkövezésére izgatják a népet.⁵⁴ Dózsa Györgynek (a humanista történetíróknál olvasható) ún. ceglédi beszéde a feudális terhek alól való felszabadulás általános törekvésén túl — itt Székely György kollégánk értékelésére utalok — az árutermelő parasztság tiltakozását visszhangozta munkája gyümölcseinek elsajátítása, pénzének elvétele ellen, leleplezve a *pénzjáradék*-fizetés egész szövevényét.⁵⁵ A Kassa környékén működő két kereszteshadnagy, megyaszói Mészáros Lőrinc és aszalói Kecskés Tamás levele hasonlóképpen arra hívott fel: a keresztesnek álló vagy azokat segítő szegényektől ne engedjenek *pénzt* kicsikarni, sem a sereg után élelmiszert és más javakat szállító emberektől *vámost* szedni.⁵⁶ Aminthogy a Ceglédről délkelet felé mozgó parasztsereg útközben adószedők (pénzbehajtók) és vámosok (vámhelyek) ellen lépett fel.⁵⁷

Kétségtelen tehát, hogy a pénzterhek és a belső vámok nagy súllyal estek latba a magyarországi parasztháborút kiváltó gazdasági tényezők között.

⁵¹ OL DI. 37 002, 34 994. — Vö. DI. 24 619.

⁵² 1492:86—88., 1498:74., 1500:40—42.; vö. 1518:12., 1519: 6.tc.

⁵³ OL DI. 37 986; vö.: *Márki S.*, Dózsa György. Bp. 1913. 223, 270. old.

⁵⁴ Ugyanott, 104, 198—199. old. — A pontos szöveget az előkészületben levő Dózsa-okmánytár szerkesztői bocsátották rendelkezésemre.

⁵⁵ *Székely Gy.*, A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok, 1961. 4—5. sz. 477, 480. old.

⁵⁶ *Frankl V.*, Adalékok az 1514-ik évi pórlázadás történetéhez. Századok, 1872. 440. old.

⁵⁷ *Márki*, i. m. 203. old.; *Székely*, i.m. 481, 484—485. old.

A feudális urak tevékenysége mindkét vonatkozásban lényegileg azonos jellegű volt: az áru-pénzviszonyok kiterjedésének, a paraszti-polgári árutermelés fejlődésének hasznát *kívülről* — a pénzgazdálkodásba fokozódó mértékben bekapcsolódva, de árukereskedelmi s főleg árutermelő tevékenységbe még alig bocsátkozva — akarták minél inkább lefölözni.

Ugyanakkor figyelmet érdemelnek a jobbágykizsákmányolás súlyosbításának egyidejűleg felbukkanó *más jellegű* rendszabályai is. Azok az 1492., 1498., 1500. évi (és további) törvénycikkek,⁵⁸ amelyek az 1351. évi dekrétum 6. artikulusának rendelkezését felújítva, a mezővárosi és falusi jobbágyokat szántó- és szőlőművelésük után jelentős *terményszolgáltatásra*: kilenced vagy rögzített mennyiségű ún. akó beadására kötelezték; ezt az előírást a jobbágyok, sőt a városi polgárok *bérelt* szőlőre-szántóira is kiterjesztették; végül kimondták, hogy ennek a kötelelemnek nem előre meghatározott mennyiségben, hanem a termés *kilencedében* kell eleget tenni.

A szóban forgó törvénycikkek fontosságát elsőként Mályusz Elemér fedte fel, több mint négy évtizeddel ezelőtt megjelent két tanulmányában.⁵⁹ Felfogását, amely azóta történetirodalmunkban eléggé közkeletűvé vált, a magunk részéről csupán azzal szeretnénk kiegészíteni, hogy a gabona- és borkilenced előírását nemcsak a *mezővárosok* (és szőlőbérlet esetén: a városi polgárok), hanem nagyszámú *jobbágyfalu* szempontjából is a terhek súlyosbítását célzó intézkedésnek ítéljük — tekintettel kutatásainknak arra az eredményére, hogy a terményjáradéknak ez a neme, ti. a kilenced a XV. század második felében korántsem mutatkozott általánosnak a *falusi* jobbágyság viszonylatában sem.⁶⁰ Jellemző, hogy a gabona- és borszolgáltatást az 1492. évi 47–48. tc. még *vagylagos* alakban — „nonam partem . . . aut acones consuetos” — vetette ki (ugyanis a rögzített mennyiségű kiszabás volt eddig viszonylag elterjedtebb falvak esetében is). További lépést tett azután az 1500. évi 27. tc., amely már *kizárólag* kilencedet — „non acones, prout certis in locis solebant, sed nonam partem” — írt elő, tehát a szolgáltatás súlyosabb formáját kívánta általánossá tenni.

Ha ehhez még hozzáillesztjük a paraszti bérletrendszer korabeli elterjedésével kapcsolatos hasonló tanulságot nyújtó, nemcsak mezővárosokra, hanem jobbágyfalvak sorára vonatkozó — adatokat,⁶¹ akkor leszűkítettnek kell éreznünk az olyan értelmezéseket, amelyek a szóban levő törvénycikkek élet *mezőváros-ellenességre* korlátozzák, és bennük (a király és a főnemesség mezővárosaira féltékeny) *köznemesei* érdek és igény kodifikálását látják; vagy ahogy a témáról szóló egyik legfrissebb, érdemleges tanulmány megfogal-

⁵⁸ 1492:47–48. tc., 1492:49. és 1498:41. tc.; 1500:27. tc. — Vö. még 1514:58., 1518: II/27., 1519:25. tc.

⁵⁹ Mályusz E., Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 374. és köv. old.; Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok. 1929–1930. 809. és köv. old.

⁶⁰ Pach, i.m. (1963) 50–52, 81–82. old.

⁶¹ Ugyanott, 68–70, 92–93. old.

mazta — olyan köznemesi réteg-akciót ismernek fel, amelynek az országgyűlésen is elsőprő erőt képviselő arisztokrácia csupán taktikai okokból engedett teret.⁶²

Közvetlenül kapcsolódik ehhez az a kérdés: e rendelkezések törvénybe foglalása mennyiben függ már össze egyes földesúri rétegek *árúkereskedelem* felé fordulásával?⁶³ (Ami -- az eddigiektől eltérően — immár a terménypiaci kapcsolatok kialakult mechanizmusába való beavatkozást jelentheti.) Azt, hogy az uralkodó osztály egyes elemei, csoportjai a XV. század végén kezdtek már nemcsak *kívülről* érdeklődni mezőgazdasági termények kereskedelme iránt, hanem abba maguk is bekapcsolódtak, számos tény valószínűsíti. Ezeket a földesurakat — éspedig a jelek szerint aligha csupán középbirtokú vagy kisebb nemeseket — a belső vámok már nem (illetve *nemcsak*) abból a szempontból érdekelték, hogy a *parasztok* piaci tevékenységét megsarcolják, hanem hogy *saját* kereskedelmi tevékenységük számára, a királyi városok polgáraihoz hasonlóan, a belső vámmentességet országszerte biztosítsák.⁶⁴ E földesurak részéről tehát — és az 1498. évi törvény a „nobiles istius regni, tam scilicet *potiores*, quam *minores*” kitévelt használta ebben az összefüggésben — már a kilencedkötelezettség előírásában közrejátszhatott az a szándék, hogy ily módon piacra vihető *borhoz*, valamint *gabonához* jussanak. Aminthogy joggal feltehető, hogy viszont azok az egyidejű törvénycikkek, amelyek az *állat*-kivitel szorították vagy éppen tiltották meg,⁶⁵ olyan urak törekvéseit fejezték ki, akik marhakereskedelemmel foglalkoztak, és vetélytársaiktól szabadulni akartak.⁶⁶ Ilyen volt pl. Geréb Péter országbíró, aki 1497-ben 600 ökör harmincadmentes kivitelének engedélyezését eszközölte ki a maga számára.⁶⁷ Ilyen volt az ugyancsak főnemes Sárkány Ambrus, a későbbi országbíró, akiről a köznemesi párt Mohács előestéjén majd így beszélt: „Bor- és marhakereskedést üztél, a szegény népet zaklattad, míg mi a véghelyeket oltalmaztuk.”⁶⁸

A jelzett következtetéseket alátámasztja az a tény is, hogy éppen a XV. század utolsó, a XVI. század első évtizedeiben — persze országoként nem egészen azonos időpontban — *fordult meg az áralakulás hosszú távú irányzata* Európa számos országában. A gabonaárak — az évszázados hanyatlás, ill. stagnálás után — emelkedni kezdtek, nyomukban a többi élelmiszereké is. Az iparcikkek árai viszont, csekélyebb növekedés mellett, egyre inkább elmaradtak tőlük. Míg tehát a XIV. század második felében és a XV. század túl-

⁶² Barta G.—Szakály F., Dózsa népe és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle 1972. 6. sz. 77. old.

⁶³ A kérdés első felvetésére l. Molnár, i.m. 239. old.

⁶⁴ 1498:35., 1500:41—42. tc. — Vö.: OL Dl. 104 071 (1498—1499); Károlyi-oklt. III. 44. old. (1500) stb.

⁶⁵ 1495:27., 1498:31., 1504:28., 1507:10. tc. — Vö. 1514:66., 1518:34., 1522:12. tc.

⁶⁶ Szabó, i.m. (1950) 194—196. old.

⁶⁷ OL Dl. 25 383.

⁶⁸ *Fraknői V.*, Magyarország a mohácsi vész előtt a pápai követek jelentései alapján. Bp. 1884. 147. old. — Sárkány Ambrus ténykedéseiről az 1514-et megelőző években l. *Főgel*, i. m. 18, 25, 53, 117, 120, 123. old.

nyomó részén át az agrártermények és iparcikkek árárányai az utóbbiaknak kedveztek, addig most a mezőgazdasági és ipari árak egymáshoz viszonyított mozgása olyan új irányt vett, amely néhány évtized leforgása alatt felgyorsulva, az árollót immár az *agrártermények javára* nyitotta ki.⁶⁹ Minden jel arra mutat, hogy ez a változás, amely a XVI. század közepére Magyarországon is éles formában bontakozott ki, nálunk is a XV—XVI. század fordulója körül kezdődött.⁷⁰

Ha pedig ez így van, akkor a mezőgazdasági terményárak kezdődő emelkedésére a földesurak kétféleképpen reagálhattak. Egyrészt a terményszolgáltatások *pénzbeni váltságösszegét* emelheték. Az egykorú urbáriumok csakugyan nagyszámú adatot tartalmaznak ilyenféle eljárásra. A kapuvári uradalomban pl. Babót és Ordód község együttesen „pro pecude mactabili” (vágómarha helyett) 1492-ben 200, 1507-ben már 400, 1519-ben pedig egyedül Babót 800 bécsi dénárt fizetett.⁷¹ A sárvári uradalom 1492. és 1518–1519. évi urbáriumának,⁷² a kanizsai vártartomány 1493., 1512. és 1519. évi urbáriumának⁷³ egybevetése a vágómarha és hízott disznó helyett fizetendő pénzválttság 2–8-szorosára emelkedéséről, valamint több helységben, köztük mezővárosban „ad rati-onem victualium” (az élelmiszer-ajándék megváltásaként) új pénzszolgáltatás bevezetéséről tanúskodik.

A földesurak reagálásának másik módja pedig az lehetett, hogy az emelkedő áru gabonát, bort stb. jobbágyaiktól *in natura* is elsajátítani igyekeztek. Ez a gabona- és borkilenced előírására ösztönözhetette őket.

Külön kérdés persze, hogy az idevágó törvénycikkek mennyiben kerültek végrehajtásra a közvetlenül következő évtizedekben. A korabeli urbáriumok *jobbágyfalvak* esetében sem mutatják még a kilencedkötelezettség átütő erejű keresztülvitelét. A lékai uradalomban pl. miként 1492-ben, úgy 1519-ben a jobbágyfalvak sem fizettek kilencedet. Néhány Vas megyei község urbáriumára 1500 körül továbbra is rögzített gabonaszolgáltatást írt elő.⁷⁴ Polgárdi és Battyán jobbágyai viszont 1502-ben gabonájuk és boruk után egyaránt kilenceddel,⁷⁵ Torna vártartományának falvai 1497-ben tizeddel,⁷⁶ Kövesd, Bajta és néhány más egyházi birtokban levő Hont megyei község a XVI. század elején kilenceddel és tizeddel⁷⁷ tartoztak földesuruknak. Ugyanakkor a termény-

⁶⁹ Abel, i.m. 113–120. old.; F. P. Braudel—F. Spooner, Prices in Europe from 1450 to 1750. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th centuries. Cambridge 1967. 417, 421, 464, 470–475. old.; S. Hossowski, The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th centuries. Acta Poloniae Historica, II. Warszawa 1959. 7–12. old.; The Price Revolution in Sixteenth-Century England, edited with an introduction by P. H. Ramsey. London 1971. 63–68. old.

⁷⁰ Zimányi, i.m. s. a. — Vö. Braudel—Spooner, i.m. 401–404. old.

⁷¹ OL Dl. 36 992, 36 983, 36 994, 37 007. — Vö.: Károlyi-oklt. III. 40. old. (1499).

⁷² OL Dl. 36 992, 37 007.

⁷³ OL Dl. 36 997, 36 998, 37 007.

⁷⁴ OL Dl. 104 622.

⁷⁵ OL Dl. 104 125.

⁷⁶ OL Dl. 37 169.

⁷⁷ OL Dl. 48 305.

szolgáltatás súlyosbítása egyes *mezővárosokban* is valósággá vált, főként a rögzített kiszabás emelése útján. A kapuvári uradalom Szil mezővárosa pl. 1492-ben 15 köből búzát, 8 köből zabot, 1507-ben 30 köből búzát, 15 köből zabot, 1518-ban 60 köből húzát, 30 köből zabot fizetett.⁷⁸

Rá kell azonban mutatnunk: az említett törvénycikkekben foglalt rendelkezések — függetlenül attól, hogy megvalósításukra a közvetlenül következő időszakban milyen mértékig kerülhetett sor — olyan földesúri törekvéseket tükröznek, amelyek a *pénzjáradék* mellett a feudális járadék *terményformájának* is (pontosabban: a gabona- és borszolgáltatásnak) az eddiginél erőteljesebb kiaknázására irányultak. Ily módon ezek az artikulusok — a jobbhátság szociális-jogi helyzetét érintő, kivált a szabadköltözés megszorítását célzó korabeli törvénycikkekkel⁷⁹ együtt — immár az eddigi fejlődésmenettel ellentétes mozzanatokot rejtettek magukban. Hiszen már nem a paraszti árutermelés hasznának *kívülről* való lefölözésére irányultak, hanem a paraszt piaci tevékenységének kialakult mechanizmusába való *beavatkozást* jelentettek. A terményjáradék fokozása ugyanis egyrészt csökkentette a jobbhátság által — létfenntartásának fedezésén túl — áruba bocsátható termény mennyiségét, másrészt korlátozta a parasztgazdaság piaci lehetőségeit. Éspedig nemcsak akkor, ha a földesúr konkurensként maga is bekapcsolódott az agrárcikkek kereskedelmébe, és a parasztoktól járadékként elsajátított terményeket áruba bocsátotta, hanem akkor is — erre érdemes külön felfigyelnünk —, ha ezeket maga, udvara, háznépe fogyasztotta el. Utóbbi esetben ugyanis szűkült a parasztek által piacra vitt élelmicikkek iránti *úri* kereslet, amelyben pedig a paraszti árutermelés egyik fontos piaci szektorát ismertük fel a korábbiak során.

A pénzterhekkal, vámszedéssel kapcsolatos paraszti sérelmek és zaklatások — szólunk erről fentebb — visszatükröződtek az 1514. évi parasztháború eseményeiben, ideológiájában is. Az utóbbi taglalt, más jellegű földesúri kizsákmányoló, elnyomó törekvéseket nem magának a *felkelésnek* a dokumentumai, hanem a felkelés *megtorlásának* rendszabályai juttatják szembeötlően kifejezésre. A parasztháború vérbefojtását követő országgyűlésen ugyanis a földesurak — miután súlyos rendelkezéseket hoztak a parasztek által teljesítendő személyi és anyagi kártérítésről — már nem elégedtek meg a *pénzjáradék* mellett a *terményjáradék* fokozott mértékű elsajátításának lehetőségével, hanem törvénybe foglalták annak jogcímét, hogy falusi és mezővárosi jobbhágyaikat-zselléreiket a feudális járadék *mindhárom* formájában: a cenzus (illetve egyéb pénzterhek) s a kilenced (és természetbeni „ajándékok”) mellett súlyos *munkajáradék* — heti 1 napos robot — formájában is kizsákmányolhassák.⁸⁰ Tekintetbe véve, hogy kutatásaink szerint az 1514 előtti évtizedekben nemcsak

⁷⁸ OL. Dl. 36 992, 36 983, 37 007.

⁷⁹ 1492:94., 1495:18., 22., 1498:47., 1504:16. tc. — Vö. Károlyi-okt. III. 27–30. old. (1498), 34–36. old. (1499); stb.

⁸⁰ 1514:15–20., 22–23. tc.

a mezővárosokban, hanem a falvak hosszú sorában is legföljebb néhány napos évi robot dívott,⁸¹ ehhez képest a heti 1 napos kiszabás igen jelentékeny súlyosbítást irányzott elő. Aminthogy az országgyűlés 1514 fullasztó levegőjű őszén már nem érte be a parasztköltözés korlátozásával, megszorításával sem, hanem annak megszüntetését: a falusi és mezővárosi jobbágyság röghöz kötését hozta határozatba.⁸² A törvény kibocsátásával egyidőben királyi megerősítést nyert Tripartitum pedig nem állt meg a költözési jog megvonásánál, a „teljes és örökös parasztság” kimondásánál.⁸³ Sújtó rendszabályait a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének másik fő ismérvére: földhasználati jogára, telekbirtoklására is kiterjesztette. Werbőczy hírhedt tétele⁸⁴ úgy formulázta meg a földtulajdon feudális úri monopóliumát, hogy ezen belül nem ismerte el a jobbágyok örökigényét telekföldjükre sem.

Az 1514. évi megtorló dekrétum és a Hármaskönyv, e két szervesen összefüggő jogalkotás, mindezzel — a magánföldesúri járadékok súlyosbító kodifikálásával, a költözési jog megvonásával, a jobbágyi földbirtoklás-földhasználat korlátozó szabályozásával — lefektette a „második jobbágyság” magyarországi változatának: az örökös jobbágyság rendszerének századokra szóló jogi kereteit és alapjait. Ennek a jogalkotásnak a hírért visszhangozták már Coelius Rodiginus olasz humanista Velencében 1516-ban megjelent „antik előadásai”, amelyek a spártai hélóták nyomorúságos helyzetét éppen a magyarországi jobbágyokéval állították párhuzamba. Felidézve a mondást: „aki Spártában szabad ember, az a legszabadabb ember, de aki Spártában szolgál, az szolgál csak igazán”, a humanista szerző hozzáfűzte: „Hallom, hogy Pannóniában, vagy ahogyan most mondják, Magyarországon, mindennél jobban figyelhető meg ugyanez; ezért jár közöttük a közmondás, hogy nem is lehet másutt igazán szolgaságról beszélni” (. . . non recte dici servitutum, nisi in Pannonia . . .)⁸⁵.

Persze megint csak külön kérdés, hogy az 1514. évi végzemények mennyiben váltak tényleges gyakorlattá a közvetlenül követő években-évtizedekben. Nem beszélve itt sem a jobbágy földhasználatának biztonságát csorbító, sem költözésének szabadságát eltörlő rendelkezések megvalósulásának menetéről, fordulatairól, fokozatairól — csupán földesúri szolgáltatásainak 1514 utáni alakulásáról ejtünk még néhány szót.

Amint a parasztháborút megelőző két évtized törvényei, úgy — természetesen — az 1514. évi dekrétum idevágó cikkelyei sem mentek át nyomban a gyakorlatba. Ehhez a megállapításhoz azonban hozzá kell tennünk azt is: a jobbágyszolgáltatások alakulásának tényleges iránya — persze vidékenként, uradalmanként, sőt néha helységenként is jelentős eltérésekkel — egy ideig

⁸¹ Pach, i.m. (1963) 48–49, 79–80. old.

⁸² 1514:14 tc., vö. 25–30., 44–45. tc.

⁸³ III. rész 25. cím 2. §.

⁸⁴ III. rész 30. cím 7. §.

⁸⁵ Waldapfel I., Két közmondás Mohács Magyarországaról. Magyarságtudomány, II. évf. 2. sz. 1943. június, 215–216. old.

a vártartomány *kereskedelmi* tevékenységének kibontakoztatása érdekében kívánatos, hanem már önmagában az *önellátás* biztosításáért is, „hogy ne kelljen minduntalan készpénzért vásárolni”. A nagyúri udvartartás szükségleteinek, a várbeli hadinép élelemellátásának lehetőleg közvetlenül, piaci vásárlás nélkül történő fedezése, s ezáltal a paraszti árutermelés egy fontos piaci szektorának lehető kiküszöbölése — hadd utaljunk újól is erre a szempontra — az agrárárak emelkedésének (és az ország hadszíntérré válásának) az idején különös súllyal esett latba.

Az agrártermények árának emelkedése pedig, ami a XV—XVI. század fordulója táján vette kezdetét, a következő évtizedekben gyorsult, a század közepétől pedig rohamossá vált — s egyre erősebb ösztönzést adott a földesúri árkereskedelemnek és árutermelésnek is.

Tükröződött ez a gyulai vártartomány állapotaiban is, bár Mohács után más tulajdonosok kezére került (s a következő évtizedekben gyakran volt kitéve hadműveletek csapásainak).⁹¹ Az uradalom gabonaeladásból származó jövedelme 1519-ben 225, 1527-ben 627, 1557-ben viszont már 2808 forintot tett ki. Ha 1519-ben a 225 forintot jövedelmező gabonakereskedelem „venditio frugum nonalium”-ot: kilencedgabona értékesítését jelentette, akkor 1557-ben az előbbi összegnek vagy tizenháromszorosa immár „de venditione frugum, quae ex agricultura, nonis et molendinis provenire solent”: majorsági földművelésből, kilencedből és malomjövedelmekből származó gabona eladása útján folyt be.⁹² A terményárak emelkedésével párhuzamosan tehát időközben kiépült a gyulai uradalom majorgazdálkodása is. Nem lepődünk hát meg azon, hogy míg az 1525. évi urbárium, a gabona- és borkilenced kiterjesztése mellett, még csak 2 nap kaszás- és 1 nap aratási robotot írt elő, addig az 1559. és 1561. évi szövegezés szerint a jobbágyok immár többnyire „minden munkára és szolgálatra kötelesek”, „szántani, vetni és egyéb szolgálatokat ellátni tartoznak”.⁹³

A század közepére tehát az örökös jobbágyság rendszerének az 1514. évi határozmányokban lefektetett *jogi keretei* az ország számos vidékén egyre inkább telítődtek súlyosan nyomasztó *tényleges tartalommal* — hogy azután a századfordulóra a rendszer kialakulási folyamatának befejező szakaszához érjen.

4.

Ezt a XVI—XVII. századi folyamatot, a második jobbágyság kialakulásának 1514 utáni szakaszait, a jelen előadás keretei között természetesen nem tudjuk nyomon kísérni. Nem térhetünk ki viszont ama fejtegetéseink elején vállalt — feladat elől, hogy befejezésül néhány szót szóljunk a „második

⁹¹ Maksay F., Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bp. 1959. 785. old.

⁹² Gyula v. oklt. 74, 99, 383. old.

⁹³ Ugyanott, 88, 289, 348. old.

jobbágyság” (örökös jobbágyság) fogalmának használatában mutatkozó különbségekről. Hiszen éppen a fogalom értelmezésének ez a különbözősége az egyik forrása azoknak a nézeteltéréseknek is, amelyek szakirodalmunkban az 1514. évi parasztfelkelés gazdaság- és társadalomtörténeti helyét illetően fölmerültek.

Talán nem tévedünk, ha újabb történeti irodalmunkban az interpretáció három fő változatát: egy szoros, egy tágabb és egy legszélesebb formáját véljük fölfedezni.

A fogalom *szoros* értelmezése a jobbágyság szociális-jogi helyzetéből indul ki, a közvetlen termelők személyi jogviszonyaira (és földhasználati-birtoklási jogaira) koncentrálódik. Ez a megközelítés lehető fel - hogy korábbi historiográfiai előzményekhez ez alkalommal ne nyúljunk vissza -- parasztságtörténetünk néhány évvel ezelőtt elhunyt nagyérdemű kutatójának, Szabó Istvánnak 1948-ban publikált tanulmányában.

Felfogását két fő vonás jellemzi. Az egyik az, hogy nála az örökös jobbágyság örökre *röghöz kötött* jobbágysággal, az örökös jobbágyság rendszere „az örökös *röghöz kötöttség* rendszeré”-vel egyértelmű, amikor is „a jobbágnak örökre a röghöz történt kötése . . . azt jelentette, hogy a jobbágy és jobbágytelek között elvileg felbonthatatlan lett a kötelék”.⁹⁴

A másik fő vonás pedig az, hogy ez „az újkori örökös jobbágyrendszer a középkori szolga-parasztság rendszerével *nem volt azonos*”. A szolga-parasztság középkori fogalmának, vagyis a Leibeigenschaftnak ugyanis az az értelme, hogy „a jobbágy valójában nem a rögéhez volt kötve, hanem ura személyes hatalmához, ami együttjárt azzal is, hogy a jobbágyot ura a telkétől bármikor megfoszthatta, telkétől elkülönülten is elidegeníthette, adhatta-vehette, csereberélhette, sőt ezt megtehetette a földesúr jobbágyai családtagjaival is”. Viszont „a magyar jobbágy földjéhez és ura hatalmához köttetett, de *nem lett szolga, ún. Leibeigene*, személyében nem került forgalomba, még kevésbé családjának egyes tagjai”; „a magyar jobbágy elválaszthatatlan volt földjétől, valóban hozzá volt rögéhez kötve”. Maga „nem találkozott olyan adattal, amelyben kifejezetten és tisztán jobbágnak személyében való árusításáról lenne szó” — hangsúlyozta többféle megfogalmazásban, főként Acsádyval vitázva, Szabó István.⁹⁵

Magyarországon tehát a XVI- XVII. században kifejlődött az örökös jobbágyság rendszere — sommázhatjuk Szabó István értelmezését —, de ezt nem lehet a koraközépkori Leibeigenschaft „második kiadásának”, s ilyen értelemben második jobbágyságnak tekinteni.

A nevezetes tanulmány publikálása után több mint két évtized telt el addig, amíg Varga János monográfiájában ismét hasonló megközelítéssel: a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének oldaláról, szorosabb értelemben vett társadalomtörténeti, ill. jogtörténeti aspektusból nyúlt az örökös jobbágy-

⁹⁴ Szabó, i.m. (1948) 65, 69–71. old.

⁹⁵ Ugyanott, 75, 150–153. old.

ság problematikájához. Hasonló megközelítéssel, de lényegesen eltérő eredménnyel. Varga értelmezése szerint ugyanis az örökös jobbágyság fő ismérve éppen nem a *röghöz* kötöttség, hanem a *személyhez* kötöttség, az embertulajdon: „a viszonyban a személyes mozzanat a meghatározó elem: a jobbágy, mint tulajdon tárgyát képező személy, a földesúrnak, mint tulajdonost jelentő személynek van alávetve”. A *röghöz* kötöttség viszont, „a költözködési szabadság hiánya nem általában meghatározója a rendszer lényegének”, „hanem csupán az örökös jobbágyrendszer egyik – kiteljesedett és legszigorúbb – változatának ismérve és jellemzője”; míg viszont alacsonyabb, a „klasszikus” változatot előkészítő fokozata összefér a költözési szabadság megszabott keretek közt mozgó formájával.⁹⁶ Varga egyben bőséges adatsorozatokot közölt a személyi függés legsúlyosabb alakjaira: jobbágyokat tulajdon gyanánt cseréltek, zálogosítottak, ajándékoztak, adtak-vettek a földesurak, az esetek többségében telkükkel együtt, de anélkül is. A jobbágy földjétől, sőt családjától különválasztva, egyedül, csupán személyében is lehetett zálog, csere, ideiglenes ajándékozás, adásvétel tárgya a magyarországi jobbágyság örökösségének rendszerében.⁹⁷

Ha viszont ez így van – vonhatjuk le Varga okfejtésének konklúzióját –, akkor az örökös jobbágyság magyarországi intézménye igenis felmutatta a koraközépkori szolgaparasztság, a *Leibeigenschaft* jogi jegyeit, ismérveit. Tehát a legszorosabb-legszigorúbb disztinkció alapján is a *Leibeigenschaft* „második kiadásának”, röviden: második jobbágyságnak minősíthető.

Ám a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének hármily lényeges tényeiről és különbségeiről van is szó a *röghöz* kötöttség vagy az *úr személyéhez* kötöttség alternatívájában, véleményünk szerint mégsem ez dönti el a kérdést: vajon tekinthetjük-e a kései feudális örökös jobbágyi intézményt a koraközépkori jobbágyrendszer (mutatis mutandis) „második kiadásának”, akár a legszorosabb (jogi) értelemben is.

Tévednénk ugyanis, ha azt hinnők, hogy a jobbágy alávetettségének ama különösen súlyos, szolgai formái, amelyek a koraközépkorban érvényesültek, feltétlenül és kizárólag az *úr személyéhez* való kötöttséget jelentették. Ha a nyugat-európai fejlődésre tekintünk – ahol a koraközépkori agrárviszonyokat legtisztábban tanulmányozhatjuk –, kiderül, hogy a korafeudális nagybirtok parasztnépe sokféle csoportra oszlott, egymás között is nagyszámú átmeneti fokozattal. S e különbségek többek között abból adódtak, hogy a közvetlen termelők a használatukban levő föld alapján függtek-e a földesúrtól, a *földhöz* voltak-e kötve, vagy *személyileg* is függő, az úrhoz kötött állapotban éltek. Utóbbiakat angolul villainnek, franciául serfnek, németül leibeigennek nevezték; az előbbiekre vonatkoztatható a francia vilain, a német hörig (grundhörig) kifejezés – amikor is e kategóriák nem ritkán átmentek, összemosódtak egymás-

⁹⁶ Varga, i.m. 94–96. old.

⁹⁷ Ugyanott, 169–182. old.

ba.⁹⁸ A földhöz kötöttség (Hörigkeit, Grundhörigkeit) s az úr személyéhez kötöttség (Leibeigenschaft) ugyanazon súlyos jobbágyi függés gyakran egybeolvadó változatainak bizonyulnak már a nyugat-európai korai feudalizmus viszonyai között is.⁹⁹ A koraközépkori jobbágyrendszer felújulásának, második kiadásának fogalmába tehát belefér, beletartozik nemcsak a második *személyhez kötöttség*, „zweite Leibeigenschaft” — amit az újkorban is „Leibeigenschaft”-nak neveztek németül—, hanem a második *röghöz kötöttség*, ha szabad így kifejeznem: a „zweite Hörigkeit” (Grundhörigkeit) is — amit a XVII—XVIII. századi német terminológia megközelítően „erbliche Untertänigkeit” vagy „Erbuntertänigkeit” néven jelölt. Jellemző egyébként, hogy az újkori szóhasználat sem volt következetes: a „Leibeigenschaft”, illetve „erbliche Untertänigkeit” kifejezést gyakran szinonimaként használták — ahogy erre csehországi viszonylatban Josef Koči mutatott rá.¹⁰⁰

A legutóbbi évtizedekben azonban a hazai kutatás a második jobbágyság mibenlétét nem annyira a jogi helyzet szempontjából tette vizsgálat tárgyává, hanem többnyire *tágasabb* értelemben: *gazdaságtörténeti* szempontból közelítette meg. Figyelmünk előterében tehát az állott: milyen gazdasági feltételeknek feleltek meg, milyen *agrárviszonyokból* sarjadtak a közvetlen termelők ama személyi viszonylatai, amelyek az örökös jobbágyság jogi formáiban intézményesültek. Ilyen megközelítési mód jellemezte Makkai László, Sinkovics István és mások kutatásait,¹⁰¹ amelyek a jobbágyság szociális-jogi helyzetének alakulását főképpen mint a gazdasági folyamatok *velejáróit és következményeit* tárgyalták.

Ezek a kutatások a *lényegét* illetően hasonló eredményre vezettek, mint Lengyelországban vagy a keleti német területeken. A jobbágyi alávetettség különösen súlyos formái Magyarországon is olyan kizsákmányolási viszonyokkal kapcsolódtak össze, amelyeket a *munkajáradék* jelentős vagy éppen uralgó szerepe jellemezett; amikor is a jobbágyrobot nagy részét *földesúri ön-*

⁹⁸ H. Pirenne, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter. Bern é.n. 62—69. old.; F. Kötzschke, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena 1924. 235—238, 372. old.; F. Lütge, Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters. Jena 1937. 191. old.; E. A. Косминский—С. Д. Сказкин, История средних веков. I. Moszkva 1952. 137—138, 151, 165, 363. old.; L. Brentano, Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. I. Jena 1927. 346. old.; H. Séé, Französische Wirtschaftsgeschichte. I. Jena 1930. 4, 6. old.; H. Motek, Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I. Berlin 1957. 87. old.; Ch. E. Perrin, Le servage en France et en Allemagne. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma 1955. Relazioni. III. 213—246. old.

⁹⁹ Vö. Pach, i.m. (1963) 19—21, 256. old.

¹⁰⁰ J. Koči, Das Problem der zweiten Leibeigenschaft in den böhmischen Ländern in der Periode des Spätfeudalismus. Előadás a XVI—XVIII. századi szlovákiai feudalizmus jellegéről tartott tudományos szimpóziumon, Smolenice, 1970. dec. 2. old.

¹⁰¹ Makkai L., I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Bp. 1954.; Maksay F., Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958.; Pach Zs. P., Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963.; I. Sinkovics, Le „servage héréditaire” en Hongrie aux 16—17e siècles. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650). Bp. 1963. 47—89. old.; Zimányi V., A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Bp. 1968.

kezelésű gazdaságok (majorságok: allodium, folwark, Vorwerk, gutsherrliche Eigenwirtschaft) megművelésére kényszerítették ki. Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy a korai feudális Leibeigenschaft is nyomasztó robotkötelezettséggel és a földesúri magángazdaság (terra dominicalis, terra salica, demesne, Salland, Hofland) tekintélyes súlyával függött össze,¹⁰² akkor a XVI—XVII. századra vonatkozó kutatás említett eredményei megfelelő alapot nyújtanak ahhoz, hogy a kései feudális örökös jobbágyságot gazdaságtörténeti szempontból is „második Leibeigenschaft”-nak tekintsük, a koraközépkori jobbágyrendszer „második kiadásának” minősítsük.

Itt megint röviden ki kell térnünk arra a kérdésre: mikor beszélhetünk a földesúri magángazdaság „tekintélyes súlyáról” a feudális földtulajdon szerkezetén belül, mint az örökös jobbágyság irányában ható, azt megalapozó gazdasági tényről. Ki kell térnünk erre többek között azért is, mivel egyes historikusok, így említett szlovák kollégánk, Anton Špiesz a magyarországi (szlovákiai) majorgazdaság súlyát a XVI—XVIII. században nem tartotta elégségesnek ahhoz, hogy a kelet-európai Gutswirtschaft egyik variánsának tekintse; s részben éppen ezen az alapon vonta tagadásba a második jobbágyrendszerének létezését Magyarország történelmi területén.¹⁰³ Nos, az eddigi kutatások feljogosítanak arra a megállapításra, hogy a XVII. század első felében-derekán a majorsági szántóföld a királyi Magyarországon már sokfelé elérte a paraszti kézen levő vetésterület 15—30%-át.¹⁰⁴ Ez az arány pedig nem jelentett lényegesen kevesebbet a második jobbágyság — ha szabad ezt (az itt paradox) kifejezést használnom — „klasszikus” országainak egykorú adatainál. Észtországban a XVII. század első felében az urasági vetésterület arányát a jobbágyi szántóhoz képest 1:4-re, a század végén 1:3-ra becsülik.¹⁰⁵ Mecklenburgban közvetlenül a harmincéves háború előtt a lovagi birtokok Herrenhofjaihoz kb. félannyi saját kezelésű szántóföld tartozott, mint amennyit parasztok tartottak művelés alatt.¹⁰⁶ Sőt, még egy évszázaddal később, a XVIII. század elején is felülmúlta a jobbágyi föld terjedelme a lovagi magángazdaságokét. (A mérleg csak a XVIII. század közepe táján billent az utóbbiak javára.)¹⁰⁷ S tegyük még hozzá: a fent említett magyarországi arány nem jelentett gyökeres különbséget a koraközépkori „első Leibeigenschaft” nyugat-európai földtulajdon-struktúrájához képest sem. Ha a Párizs melletti Saint Germain de Prés kolostor uradalmának vetésterülete a IX. század elején kb. egyenlő

¹⁰² Vö. B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe* a. D. 500—1850. London 1963. 40—53. old.

¹⁰³ Lásd fentebb a 6. jegyzetet.

¹⁰⁴ Makkai, i. m. Bevezetés, 69—70. old.; Maksay, i. m. (1959) Bevezetés, 30, 47. old.; Pach, i. m. (1963) 206, 265. old.

¹⁰⁵ A. Soom, *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund 1954. 56. old.

¹⁰⁶ G. Tessin, *Wert und Grösse mecklenburgischer Rittergüter zu Beginn des Dreissigjährigen Krieges*. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1955. 2. sz. 155. old.

¹⁰⁷ G. Heitz, *Zum Charakter der „zweiten Leibeigenschaft”*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1972. 1. sz. 31. old.

arányban oszlott meg önkezelésű urasági gazdaság és jobbágytelkek között,¹⁰⁸ akkor Angliában a normann hódítást követő időszakban a *demesne* a *manor* összes szántóföldjének többnyire 1/3-át, 2/5-ét tette ki.¹⁰⁹ Német földön pedig általában ennél kevésbé fejlett volt a földesúri sajátgazdálkodás a középkor korai századaiban.¹¹⁰

A feudális földtulajdon s földjáraadék szerkezetének és a jobbágyság szociális-jogi helyzetének ez az általánosságban feltárt összefüggése persze nem jelenti azt, hogy a jobbágyság földesúri alávetettségének legsúlyosabb formái történelmileg mindenkor és kizárólag az agrárviszonyok előbb vázolt állapota mellett jelenhettek, illetve jelentek meg. Semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül például azt a változatot, amelyet az oroszországi fejlődés folyamata mutat: azt sugallva, hogy örökös jobbágyrendszer – крепостничество, illetve второе издание крепостничества — létrejöhet a földesúri önkezelésű gazdálkodás „tekintélyes súlya” nélkül is.¹¹¹

Ezt a jelenséget a kései feudális magyarországi jobbágyrendszerről szóló többször idézett monográfia a *gyér népességgel*, a jobbágyok számának megfogyatkozásával magyarázta. Ezzel kapcsolatban azt az általánosító igényű következtetést vonta le, amely szerint „a parasztok helyhez kötéséhez, az örökös jobbágyrendszer bevezetéséhez a döntő lökést nemcsak a majorkodtatásból eredő munkaerőszükséglet adhatja meg, hanem a járadékkötelesek olyan mértékű megfogyatkozása, amely a kizsákmányolás már elért szintjének alászállását eredményezheti”. Vagy rövidebben: „Az örökös jobbágyrendszer majorsági árutermelés nélkül is kifejlődhet, ha viszonylag alacsony a járadék-szolgáltatók száma”.¹¹²

Anélkül, hogy amagunk részéről igényt e helyütt formálnánk az oroszországi закрепощение motívumainak értelmezésére, csak az idézett általánosító következtetéshez fűzzük azt a megjegyzést, hogy a gyér népességet, a járadék-szolgáltatók számának alacsonyságát vagy megfogyatkozását — bármilyen fontos mozzanatról van is szó — *önmagában* nehezen tekinthetjük örökös jellegű meg-

¹⁰⁸ J. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I. München—Berlin 1928. 53—54. old.; Н. П. Грацианский, Крепостное крестьянство на поместьях аббатства св. Германа в начале IX столетия. Из социально-экономической истории западно-европейского средневековья. Москва 1960. 110. és köv. old.

¹⁰⁹ W. J. Ashley, Englische Wirtschaftsgeschichte. I. Leipzig 1896. 5—9. old.; II. 283. old.; G. Brodnitz, Englische Wirtschaftsgeschichte. I. Jena 1918. 27—39. old.; E. Lipson, The Economic History of England. I.^o London 1947. 33—41. old.; E. A. Косминский, Эволюция форм феодальной ренты в Англии XI—XV веках. Вопросы Истории, 1955. 2. sz. 47. old.; М. А. Барг, Нормандское завоевание и становление крепостничества в Англии. Вопросы Истории, 1957. 7. sz. 92, 95. old.

¹¹⁰ K. Lamprecht, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. I. 2. Leipzig 1886. 745—746. old.; G. Below, Probleme der Wirtschaftsgeschichte.² Tübingen 1926. 33—34. old.; F. Kötzschke, Studien zur Verwaltungsgeschichte der Grossgrundherrschaft Werden. Leipzig 1901. 7. és köv. old.; Salhof und Siedelhof im älteren deutschen Agrarwesen. Aus dem Nachlass hrsg. von H. Helbig. Berlin 1953.

¹¹¹ B. D. Grekov, Az orosz parasztság története a legrégebbi időktől a XVII. századig. Bp. 1957. II. 254. és köv. old.

¹¹² Varga, i.m. 548, 12. old.

kötésük *elég* indokának. Hiszen a gazdaság- és társadalomtörténet számos példát nyújt arra, amikor *ugyan* a tény: a gyér népesség, csekély népsűrűség, a közvetlen termelők számának háborús vagy járványokozta megfogyatkozásai éppen nem az örökös megkötés, hanem a szabadabb paraszti viszonyok kibontakozásának emeltyűi voltak — hogy csupán a XIV. század közepén Európa nagy részén végigpusztító „fekete halál” okozta mezőgazdasági népességcsökkenés hatásaira, vagy szélesebben: a XIV—XV. századi Nyugat-Európa demográfiai visszaeséseire utaljunk.¹¹³ A járadékköteles népesség számának alakulását, megítélésünk szerint, tágasabb keretbe kell helyoznunk, az adott korszak gazdasági feltételeinek bonyolultabb szövedékébe kell iktatnunk, és a *társadalmi munkamegosztás* fejlődési folyamatával összefüggésben kell mérlegelnünk.

Ennek az összefüggésnek pedig az agrárviszonyok síkjára vetített fontos mutatója éppen a feudális járadék formája, összetétele. Nos, történelmileg nem kizárt — a magyarországi röghözkötöttség rendszere is produkált ilyen eseteket —, hogy örökös jobbágyság földesúri szolgáltatásai között átmenetileg a pénzfizetség vált dominálóvá.¹¹⁴ Ami azonban a fejlődés *fő* vonalát illeti: ahogyan a függés enyhébb alakjai, a szabadabb paraszti viszonyok a feudális járadék *pénz* formájával, úgy a súlyos jobbágysági köztöttség viszonylatai a feudális járadék *naturális* formáival állnak törvényszerű kapcsolatban:¹¹⁵ a *munka*-járadékkal és a *termény* járadékkal. Ahol nincsen jelentős méretű földesúri önkezelésű gazdaság — mint a XVI. század végi, a XVII. század eleji Oroszországban —, ott elsősorban a terményjáradékkal. A „második jobbágyság” (örökös jobbágyság) változatai csak ott és csak olyan körülmények között állhatnak elő, ahol és amikor (hogy Marx kifejezését használjam) a feudális járadéknak, a feudális járadék *naturális* formáinak „nemzeti méretekben végbe-
menő átváltozása pénzáradékká”¹¹⁶ akadályokba ütközik.

Ez egyben azt jelenti, hogy a Georg Friedrich Knapp óta hagyományos Grundherrschaft-Gutsherrschaft alternatíva mellett, ill. ennek a járadék vonatkozásában megfelelő (pénz + termény): robot arány mellett hasonlóan fontos annak az arálynak-alternatívának a vizsgálata is, amelyet egyfelől a *pénz*-szolgáltatás, másfelől a *naturális* járadékformák (termény + robot) képeznek. Azt jelenti továbbá, hogy a második jobbágyság súlyos szociális-jogi kötelei nemcsak a túlnyomóan Gutsherrschaft (gutsherrliche Eigenwirtschaft) jellegű

¹¹³ Kulischer, i.m. I. 126—135. old.; Pirenne, i.m. 69—81. old.; M. M. Postan, Revisions in Economic History: the Fifteenth Century. The Economic History Review. IX. 2. 1939. 160. és köv. old.; Abel, i.m. (1955) 159—161. old. — Vö. B. H. Slicher van Bath, Vrijheid en lijfeigenschap in agrarisch Europa (16e-18e eeuw). A.A.G. Bijdragen, 15. Wageningen 1970. 94—95, 103. old.

¹¹⁴ Pach, i.m. (1963) 213—214. old.; Varga, i.m. 474—475. old.

¹¹⁵ Marx, A tőke. III. Bp. 1961. 765. old.

¹¹⁶ Ugyanott, 764. old.

agrárstruktúrához kapcsolódhatnak, hanem az olyan *Grundherrschaft* jellegű birtokszerkezethez is, amelyben nem a pénzviszonyok, hanem a természetbeni szolgáltatások dominálnak.¹¹⁷

Mindez immár át is vezet az interpretáció *legszélesebb* változatához. Átfogó értelmezésben a második jobbágyságot nemcsak a közvetlen termelők *jogi kötöttségét* kifejező, illetve a feudális *agrárviszonyok* bizonyos típusát meghatározó fogalomnak, hanem *komplex gazdasági-társadalmi kategóriának* tekintjük: a feudális rend meghatározott alakjaként, a közép-kelet-európai feudális fejlődés egyik történelmi korszakaként fogjuk fel. Ezt a korszakot, ezt a rendszert a jobbágy súlyos személyi függése mellett a természetes járadékformák: a munka- és terményszolgáltatás kiemelkedő szerepe, valamint — többnyire, de nem mindig — az önkezelésű földesúri gazdaság kiterjedt volta jellemezte. Alapvetően és legáltalánosabban pedig mind a *falú*, mind a *város* polgári fejlődésének korlátozottsága, gyengesége, az osztályoknak a tőkésedés perspektívája szempontjából szerfölött kedvezőtlen erőviszonyai.

Hiszen a feudális járadéknak „nemzeti méretekben végbemenő átváltozása pénzáradékká” — hogy ismét visszautaljak a marxi elemzésre — éppen „a kereskedelem, a városi ipar, általában az árutermelés és ezzel együtt a pénzforgalom jelentékenyebb fejlettségét tétellezi fel”, „csak a világpiac, a kereskedelem és az ipar már adott, viszonylag magas fejlettsége mellett lehetséges”.¹¹⁸ E feltételek hiánya, negatív hatása, illetve gyengesége pedig szükségszerűen a feudális járadék formaváltozásai „klasszikus” menetének elakadását, visszahanyatlását, a természetes járadékformák újraelvenedését idézte elő.

Éppen városaink ipari fejlődésének megrekedése, a kézművesség modern típusú, közfogyasztási célú tendenciáinak befulladásá, a kereskedő patríciusoknak és az iparos polgároknak az utóbbiakra kedvezőtlen erőviszonyai a városokon belül — ami egyben a jobbágyság antifeudális harca városi osztályszövetségességének gyengeségét vagy hiányát jelentette, sőt városoknak az ellentáborhoz való kötődését vonta maga után, mint Kassáét vagy Brassóét 1514-ben —, a nemesi földesurak ebből is folyó politikai és gazdasági túlsúlya: ezek az osztály-erőviszonyok tették lehetővé a feudális rend bomlása helyett annak újabb stabilizációját Magyarországon és más közép-kelet-európai országokban. Ezek képezték a második jobbágyság kiépülésének fő osztályfeltételét.

Ebben a legszélesebb értelemben tehát a „jobbágyság második kiadása” nem egyebet jelent, mint a *feudalizmus* újabb kiadását. Nem egyebet jelent, mint a *középkori* viszonyok létezésének prolongálódását az *újkorban*. Nem egyebet jelent, mint a feudalizmus *kései* korszakának — Közép- és Kelet-Európára sajátos, a „klasszikus” nyugat-európai fejlődésmentben fel nem

¹¹⁷ Hasonló álláspontra legújabban: *Heitz*, i.m. 26. old.

¹¹⁸ *Marx*, A tőke. III. 764, 766. old.

található — közbeiktatódását a feudalizmus virágkora és bomlási periódusa közé.

Ebben a legátfogóbb értelmezésben különös élességgel domborodik ki 1514 helye történelmünk egész folyamatában.

1514-é, amely egyszerre volt izzó lángú csúcspontja a magyar középkor antifeudális küzdelmeinek és tragikus következésű fordulópontja feudális társadalomfejlődésünknek. 1514-é, amelynek forró nyara és fojtó levegőjű ősze: mintegy a feudalizmus érett és kései periódusa közötti nagy történelmi korszakváltás jelképe.